

SJAAK KÖRVER [*red.*]

In het oog in het hart

Geestelijke verzorging 2.1

Valkhof Pers

Deze uitgave vormt het eerste resultaat van het door de Hendrix'Stichting te Cadier en Keer gefinancierde postdoc onderzoek naar geestelijke verzorging in de zorg en is tot stand gekomen mede dankzij financiële steun van de Stichting Deo Volente te Den Haag.

ISBN 978 90 5625 410 0

© 2014 by the authors

Omslagfoto: Sjaak Körver

Omslagontwerp: Brigitte Slangen

Verzorging binnenwerk:

t

Verspreiding in België:

Maklu-Distributie, Antwerpen

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. *No part of this book may be reproduced in any form by print, photoprint or any other means without prior written permission from the publisher.*

Inhoud

Sjaak Körver

Uit het oog uit het hart – in het oog in het hart?

Roy Clermons

GV 2.0: 'Zin' online.

YouTube en tatoeages in de kinder- en jeugdpsychiatrie

Bert van den Ende

Geestelijk verzorger en euthanasieconsulent: uitstekend verenigbare functies

Henny Groote Schaarsberg-Visser

Over engelen, voetballen en andere dagelijkse dingen.

Sociale overbodigheid, verbeelding en geestelijke verzorging in de zorg voor mensen met een handicap

Roel Hekking

Geïntegreerd werken en niet anders. Ervaringen uit de ouderenzorg

Hans Janssen

Verbindend ongehoorzaam.

Geestelijke verzorging voor cliënten met verstandelijke beperkingen en psychosociale of psychiatrische problematiek

Arnold de Jong en Ton Meijknecht

MoTiv ontdekt.

Categoriaal pastoraat als *discourse of disclosure*

Elpine de Boer en Arie Kooijman

Onderzoek naar veerkracht en spiritualiteit bij 'kwetsbare ouderen'

Gidie Ritzerveld
Theologie in het hart of aan de marge: Zin in Werk.
De positionering van de theologische professional bij de
Koninklijke Marechaussee

Kees Scheffers en Ren Lantman
De inzet van vrijwilligers doet ertoe!
Het Centrum Ontmoeting in Levensvragen te Nijmegen
(2005-2013)

Sjaak Körver
'Intervisie is geestelijke verzorging voor medewerkers'.
Interview met Guus van Loenen, geestelijk verzorger en supervisor

Sjaak Körver
Vraag, samenwerking & doel

Over de auteurs

Uit het oog uit het hart – in het oog in het hart?

Tijdens een conferentie krijgt een geestelijk verzorger die een casus uit zijn werk in een zorginstelling presenteert, kritische vragen uit het publiek. Deze vragen betreffen de diagnose van de cliënt uit de casus, de samenwerking met behandelaars en verpleegkundigen, en het doel van de begeleiding die de geestelijk verzorger biedt. De geestelijk verzorger laat in zijn antwoorden blijken dat hij de diagnose van de cliënt niet kent en ook geen eigen diagnose hanteert. Een medische of psychiatische diagnose zou hem alleen maar in de weg zitten, de cliënt van meet af aan in een hokje plaatsen, en het unieke van deze mens overschaduwen – zo is zijn stellige mening. Wat de samenwerking betreft geeft hij te kennen ‘dat wij dat niet doen’; ‘wij’ zijn in dit geval geestelijk verzorgers. Geestelijke verzorging, zo verantwoordt hij zijn opvatting, speelt zich immers af op een vrijplaats en gaat dus niet samen met overleg of samenwerking; het vertrouwen van de cliënt en het ambtsgeheim van de geestelijk verzorger zouden dan onherroepelijk worden geschonden. En tenslotte, hij heeft niet echt een doel met de contacten. Per keer blijkt wel wat de cliënt ter sprake brengt, daarin gaat hij mee. Aantekeningen maakt hij niet. Zelf heeft hij nog nooit een thema voor het gesprek geïntroduceerd. Het gaat immers om presentie en dan past terughoudendheid van de geestelijk verzorger. Interventies plegen is iets voor hulpverleners. Hij voelt zichzelf meer een medemens, een luisterend oor, een soort vriend. In de zaal met allemaal medisch specialisten, psychotherapeuten en managers wordt het onrustig. Een ongemakkelijke sfeer ontstaat. ‘Dit is toch hopelijk een uitzondering’, voegt een van de aanwezigen zijn buurvrouw toe. Een van de aanwezige managers fluistert zijn buurman in de oren: ‘Volgend jaar moet ik een grote bezuiniging doorvoeren binnen mijn divisie. Als ik dit hoor, zal ik mijn team van hulpverleners niet opofferen.’ De draagwijdte van de opmerking is overduidelijk: ik weet waar ik het geld moet halen!

Elke overeenkomst van deze gefingeerde situatie met de bestaande werkelijkheid berust helaas niet op toeval. Het is duidelijk dat deze manier om in het oog te vallen, er niet toe leidt dat geestelijk ver-

zorgers in het hart gesloten worden van hun organisatie. Mijn ervaringen als supervisor en als trainer Klinische Pastorale Vorming laten zien dat veel geestelijk verzorgers een moeizame verhouding hebben tot de organisatie waar zij werkzaam zijn. In een themanummer van het *Tijdschrift Geestelijke Verzorging* over toekomstscenario's van geestelijke verzorging constateert Hans Schilderman dat geestelijke verzorging – ondanks het feit dat patiënten en cliënten doorgaans zeer tevreden zijn over de hun geboden geestelijke verzorging – niet geïntegreerd is in de zorg. Hij noemt drie argumenten of uitgangspunten op basis waarvan de desintegratie – het begrip dat hij hanteert – historisch tot stand is gekomen of nog steeds ideologisch verdedigd wordt (Schilderman, 2012). Het eerste argument heeft te maken met het politieke besluit om – op basis van de scheiding van kerk en staat – te garanderen dat indien iemand langer dan 24 uur geestelijke zorg ontbeert door opname of detentie, deze zorg toch beschikbaar dient te zijn. De pragmatische oplossing is dat het aanbod kerkelijk is ingevuld en georganiseerd. Dat is voor de overheid die de geestelijke verzorging financiert, overzichtelijk. In principe is er echter geen verband met de werkelijkheid binnen de institutie (zorg, onderwijs, justitie, defensie), waardoor integratie niet tot stand komt. Deze integratie wordt door sommige kerkgenootschappen ook niet gewenst; het gaat immers om vertegenwoordiging van het kerkelijk instituut in een seculiere omgeving (Körver, Gärtner & De Groot, 2011). Het tweede argument van Schilderman sluit hierbij aan. Op grond van de wettelijk verankerde aanwezigheid van geestelijke verzorging in instellingen en de invulling daarvan via levensbeschouwelijke lijnen heeft de beroepsvereniging vgvz (Vereniging van Geestelijk Verzorgers in Zorginstellingen) in het verleden het lidmaatschap gekoppeld aan een zending door een van de levensbeschouwelijke genootschappen. Dit heeft geleid tot een benadering van de geestelijke verzorging vanuit de specifieke denominatie (van cliënt en van geestelijk verzorger) en veel minder vanuit de specifieke vragen en dilemma's waarmee cliënten en medewerkers in zorg of detentie, bij defensie of in onderwijs worden geconfronteerd. Inmiddels is het voorstel van de door de vgvz ingestelde Regiegroep om te komen tot een Raad voor Ongebonden Spiritualiteit door de leden van de vgvz aanvaard. Dit voorstel komt erop neer dat de geestelijk verzorgers die niet door een van de levensbeschouwelijke genootschappen worden gezonden, door deze raad op hun levensbeschouwelijke competentie worden getoetst, zodat zij alsnog lid van de beroepsvereniging kunnen worden

(Regiegroep, 2013). Dit voorstel moet leiden tot een nieuw bestel van geestelijke verzorging, een bestel dat gebaseerd is op competenties die aansluiten bij de vragen van het werkveld en minder op het vertegenwoordigen van een levensbeschouwelijk genootschap. Als derde argument voor desintegratie noemt Schilderman het nog steeds onder geestelijk verzorgers breed gehuldigde beginsel van de vrijplaats. Vrijplaats duidt op het initiatiefrecht van geestelijk verzorgers om contact en begeleiding aan te bieden zonder verwijzing door een andere discipline, en op de vertrouwenscondities die hiermee worden geassocieerd. ‘Vaak blijkt de term “vrijplaats” echter specifiek opgevat te worden als een toegeschreven asielrecht voor patiënten en een daarmee corresponderende vertrouwenstaak om elkaar in de zorg in egalitaire verhoudingen – van mens tot mens – te ontmoeten, hetgeen de geestelijk verzorger ontslaat van diagnostische of behandelende taken en van interdisciplinair taakgericht zorgoverleg’ (Schilderman, 2012, p. 13). De conclusie van Schilderman is helder en ontvullend: deze manier van werken maakt onzichtbaar wat de geestelijk verzorger doet, isoleert diens functioneren van het zorgbeleid en marginaliseert hem of haar in de desbetreffende organisatie. Kortom, de genoemde historische en ideologische uitgangspunten kunnen niet anders dan tot desintegratie van geestelijke verzorging leiden. In feite betekent dit dat er sinds het artikel van Geert van Gerwen uit 1992 over de mate van integratie van geestelijke verzorging weinig is veranderd. Van Gerwen constateert dat geestelijk verzorgers veelal niet verder komen dan het niveau van ‘gedoogd worden’ en onvoldoende gebruik maken van hun professionaliteit en van hun positie in de organisatie (Van Gerwen, 1992).

In datzelfde nummer van het *Tijdschrift Geestelijke Verzorging* wijst Frans Vosman dan ook op de noodzaak van transitie van de geestelijke verzorging. Hij zegt letterlijk: ‘Toch zal dit beroep in transitie gaan of het zal verdwijnen’ (Vosman, 2012, p. 16). Ook Vosman wijst evenals Schilderman op het feit dat geestelijk verzorgers dikwijls bijzonder werk verrichten in humanitair, creatief en intercultureel opzicht. En toch moet het beroep in transitie – omdat de werkvelden veranderen. ‘Als ziekenhuizen tot onderdeel van een gezondheidsnetwerk worden (“centra voor gespecialiseerde interventies”), met vele partners, verandert er ook elders in het netwerk iets: ook het beroep van de huisarts (“de gezondheidsadviseur dichtbij”) en de rol van de patiënt (zelf verantwoordelijke, veerkrachtige deelnemer in gezondheidsstreven) veranderen. Binnen transitie van organisaties kan het ook gaan om

transities van beroepen' (Vosman, 2012, p. 16). Met dit ook in de geestelijke verzorging doorgedrongen begrip transitie, dat oorspronkelijk gehanteerd wordt om tot nieuwe modellen van duurzaamheid en energievoorziening te komen, worden structurele veranderingen aangeduid die moeten leiden tot nieuwe, liefst betere en stabiele, toestanden. Duurzaamheid, rechtvaardigheid, flexibiliteit en welzijn zijn een aantal waarden die met een transitie worden beoogd. Een transitie raakt het hele bestaan, gaat over de grenzen van werkvelden en disciplines heen, is ecologisch en spiritueel van aard (Hopkins, 2008). Vosman benadrukt dat in het kader van de gezondheidszorg transitie duidt op complexiteitsreductie, in technisch, cultureel en politiek, systemisch opzicht, en wat betreft de voortschrijdende specialisering en de diversiteit van patiëntmodellen (Vosman, 2012). Het gaat erom weer zicht te krijgen op waar het de desbetreffende organisatie om te doen was en nog steeds is; terug naar de kern, het hart, dus. Dit betekent – aldus Vosman – dat geestelijk verzorgers op zoek dienen te gaan naar een nieuwe status en beroepsinhoud – uitdrukkelijk samen met anderen en op basis van een gedeeld probleembesef. Dit betekent ook dat geestelijk verzorgers bekende vormen, talige uitingen, machtsstructuren en instellingen minder centraal dienen te stellen of zelfs achter zich dienen te laten. Dit duidt op wat de Amerikaanse praktisch-theoloog Tom Beaudoin onteigening (*dispossession*) noemt (Beaudoin, 2008). De geestelijk verzorger of theoloog dient de zekerheden achter zich te laten, onvoorwaardelijk in gesprek te gaan met de huidige cultuur en samen met anderen te zoeken naar nieuwe vormen, een nieuwe taal, een nieuwe positie – op weg naar minder complexiteit.

Een aantal van de auteurs in dit boek verwijst uitdrukkelijk naar de noodzaak van transitie zoals door Vosman aangegeven, wil het beroep van geestelijk verzorger de huidige en toekomstige maatschappelijke en culturele ontwikkelingen overleven. Het eerder genoemde vertegenwoordigingsmodel beschouwen zij al geruime tijd als passé. Zij proberen andere aanknopingspunten te vinden, andere modellen, andere oriëntaties. In de religiesociologische, religiepsychologische en praktisch-theologische literatuur zijn andere modellen ter beschikking die de verhouding tussen kerkelijke traditie, geestelijke verzorging en samenleving of organisatie proberen te omschrijven. Zo beschouwt Meerten ter Borg (2000) de geestelijke verzorging in de zorg als een soort voorhoede of avant-garde, als verkenners in een volstrekt seculiere context waar zij kennismaken met de vragen waar-

mee cliënten en professionals worstelen als het gaat over zaken van leven en dood, goed en kwaad, ziekte en gezondheid, interventie of presentie. Via deze vooruitgeschoven posten kunnen levenbeschouwelijke instituties leren hoe mensen in deze tijd met de bestaansdilemma's omgaan en welke aspecten uit de eigen traditie mogelijk helpend kunnen zijn in het zoeken naar antwoorden, perspectieven en oplossingen die met ziekte en gezondheid, leven en dood te maken hebben. Jozef Corveleyn (2003) ziet de geestelijk verzorger in het kader van de zorg aan mensen met een ernstige psychiatrische stoornis als een excentrische gesprekspartner. In dit model staat de geestelijk verzorger aan de rand van de behandeling, althans niet in het centrum, en juist vanaf die rand overziet hij of zij beter wat er speelt. Bovendien geniet de geestelijk verzorger veelal het vertrouwen van alle partijen en vertegenwoordigt hij meestal niet allerlei politieke belangen, zodat hij een gesprekspartner is voor iedereen – buiten de waan van de dag om. In de visie van Tjeu van Knippenberg (1989) is de geestelijk verzorger/theoloog een grensganger, een model dat hij aan Paul Tillich ontleent. De grens is bij uitstek de werkplaats voor de geestelijk verzorger/theoloog. Daar, op de grens, beweegt hij zich op het raakvlak van theorie en praktijk, van werkelijkheid en verbeelding, van kerk en samenleving, van religie en cultuur, van theologie en psychologie. Vanuit deze positie kan hij verbinden, verdiepen en duiden. Een vierde model is dat van de participant, een model dat wordt gepropageerd door Barbara McClure (2010) en dat oog heeft voor de structurele en systemische dimensies van de problematiek waar mensen mee worstelen. De geestelijk verzorger heeft oog voor de machtsstructuren en gezagsverhoudingen in samenleving en kerk en voor de sociaal-economische aspecten van een vraag. Deze geestelijk verzorger is in staat zijn blik voorbij het individualisme te richten waarbij het individu uit de context wordt geïsoleerd en de geïdentificeerde patiënt wordt die dringend zorg of behandeling behoeft (en dus niet het systeem). Elk van deze modellen wil recht doen aan de ontwikkelingen in de hedendaagse samenleving in het algemeen en de ontwikkelingen binnen allerlei instituties en organisaties in het bijzonder, zoals binnen de gezondheidszorg, het onderwijs, justitie of defensie.

Wat voegt de geestelijk verzorger toe aan de begeleiding en ondersteuning van studenten techniek, jongeren met een verstandelijke beperking en tevens met een gedragsstoornis, van marechaussees die illegale vreemdelingen moeten uitwijzen, van ernstig zieke patiënten die om euthanasie vragen, van ouderen die hun autonomie en hun ge-

zondheid verliezen, van medewerkers in de GGZ die door geweld van cliënten of door voortdurende reorganisaties worden bedreigd? Deze en soortgelijke vragen willen de auteurs van dit boek beantwoorden. Zij realiseren zich dat de oude vertrouwde modellen niet meer werken. Zij ontdekken hun deskundigheid om mensen in ingrijpende levenssituaties te wijzen op hun veerkracht, hun vermogen tot zingeving en hun spiritualiteit. Zij leren zichzelf te zien als participant, als professional in de organisatie waarin zij werkzaam zijn, als een werknemer die bijdraagt aan verdieping en duiding. Zij dragen bij aan wat het primaire proces wordt genoemd. Zij durven in te gaan op de vraag ‘wat doe jij nu eigenlijk?’, zonder te schrikken en zonder zich op te blazen. Zij nemen een plek in naast andere professionals vanuit het besef dat zij een gezamenlijke opdracht hebben, dat die opdracht niet door een enkele discipline kan worden verwezenlijkt, en dat zij wel een onmisbaar aspect van de begeleiding en ondersteuning van mensen te bieden hebben. Zij schrikken er niet voor terug om medebehandelaar te zijn, om zich te verantwoorden en om initiatieven te nemen. Zij hebben ervoor gezorgd dat zij ‘in het oog’ zijn – met als gevolg dat zij ook ‘in het hart’ van hun organisatie staan. Tien geestelijk verzorgers nemen u mee in hun project of nieuwe werkwijze, in hun reflectie en verantwoording – evenzovele uitdagingen voor de geestelijke verzorging in de diverse werkvelden van zorg, justitie, defensie, onderwijs en maatschappelijk welzijn. Uitdagingen ook voor managers en bestuurders.

DE BIJDAGEN

Onder de titel ‘Zin’ online verantwoordt Roy Clermons zijn werk als geestelijk verzorger voor jongeren met een psychiatrische stoornis. Hij maakt gebruik van rap/hiphop muziek op YouTube, zijn belangrijkste instrument is een tablet en hij sluit aan bij de symboliek van tatoeages. Met dat laatste zit hij de jongeren haast letterlijk op het lijf. Hij laat zien dat door aan te sluiten bij de taal, de muziek en de beelden van zijn doelgroep hij in staat is om met hen in gesprek te komen over de zin en onzin van hun bestaan, over hun dromen en illusies, over hun oorsprong en hun gemiste kansen, en over wat hen ondanks alles doet volhouden en veerkrachtig maakt. Hij maakt inzichtelijk dat de geestelijke dimensie ook bij zijn doelgroep aanwezig is. Dat de aanpak succesvol is wordt onderstreept door het feit dat het een vast onderdeel geworden is in het lesprogramma van deze jongeren, en dat

er een uitwaaiend effect ontstaat op andere activiteiten van de geestelijke verzorging binnen zijn organisatie.

Bert van den Ende (*Geestelijk verzorger en euthanasieconsulent: uitstekend verenigbare functies*) kijkt terug op een ontwikkeling van de dienst geestelijke verzorging in zijn ziekenhuis, waarbij de geestelijk verzorger tevens euthanasieconsulent is (geworden). Door twintig jaar geleden het initiatief te nemen als bemiddelaar in situaties waarin niet open en helder werd gecommuniceerd over euthanasie, is de aanzet gegeven tot deze combinatie van functies. Aan de hand van een casus beschrijft hij de werkwijze van de euthanasieconsulent, de weerstanden tegen de combinatie, de effecten, de overeenkomsten en verschillen tussen de beide functies. De conclusie is dat de werkwijze en benadering van beide functies sterk overeenkomen en elkaar versterken. Volgens een intern onderzoek is de kracht van de consulent dat hij 'uitgesproken veelzijdig betrokken' is. Hij ziet deze ontwikkeling als een voorbeeld van de transitie van geestelijke verzorging, een ontwikkeling die tevens tot een sterkere integratie van de geestelijke verzorging heeft geleid – uitlopend op de recente start van een poli 'Levenseindevragen' in zijn ziekenhuis.

In haar bijdrage (*Over engelen, voetballen en andere dagelijkse dingen*) benadrukt Henny Groote Schaarsberg-Visser de bruikbaarheid van het concept sociale overbodigheid uit de presentietheorie van Andries Baart. Werkend in een instelling voor mensen met een (meervoudige) handicap maakt zij aannemelijk dat sociale overbodigheid een concept is dat enerzijds diagnostisch van aard is en inzicht verschaft in de verhoudingen tussen cliënten en medewerkers en anderzijds een appèl vormt (voor de geestelijk verzorger) om in actie te komen om in de begeleiding ruimte te scheppen voor het eigen perspectief van de cliënt. Dit laatste richt de aandacht op het doel en de methode van de begeleiding door de geestelijk verzorger. Centraal staat daarbij het levensverhaal van de cliënt dat in een zekere spanning staat tot het 'canonieke' verhaal van een jongere in deze tijd en in deze samenleving. De vaardigheid 'verbeelden' speelt in dit kader een belangrijke rol, juist omdat beelden in staat zijn om overtuigingen en idealen te ordenen en in samenhang te brengen met de werkelijkheid. Vanuit deze insteek is de geestelijk verzorger een onmisbare gesprekspartner in de multidisciplinaire praktijk van de zorg voor mensen met een verstandelijke en/of lichamelijke handicap.

In zijn bijdrage (*Geïntegreerd werken en niet anders*) gaat Roel Hekking in op de veranderingen in de financiering en – als gevolg daarvan

– van de positionering van de geestelijke verzorging in de instelling voor ouderenzorg waar hij geruime tijd heeft gewerkt. Enkele jaren geleden dwong het management af dat de geestelijke verzorging niet meer uit de *overhead* zou worden gefinancierd maar uit het budget van de concrete cliënt die door een geestelijk verzorger wordt begeleid of ondersteund, zoals dat ook voor de andere zorgverleners het geval is. Aanvankelijk leverde dit nogal wat weerstanden op bij de geestelijk verzorgers, omdat de geestelijk verzorger enkel nog via verwijzing van arts of zorgcoördinator in contact met een cliënt kon komen. Deze weerstanden werden opgehangen aan het (verkeerd begrepen?) begrip vrijplaats. Afsproken werd dat de geestelijk verzorgers een zogenaamd productenboek zouden samenstellen en vervolgens de verwijzers zouden scholen in het herkennen van zingevingsvragen. De winst van deze nieuwe werkwijze is dat de verantwoordelijkheid voor zingeving en spiritualiteit is verbreed, de kwaliteit van de verwijzingen sterk verbeterd, de zichtbaarheid en integratie van de geestelijke verzorging vergroot, en de begeleiding door de geestelijk verzorgers minder vrijblijvend en meer resultaatgericht.

Hans Janssen (*Verbindend ongeboorzaam*) beschrijft in zijn artikel de betrokkenheid van de geestelijke verzorging bij een specifiek project voor cliënten met een verstandelijke beperking die bovendien met psychosociale of psychiatrische problematiek te kampen hebben. Vanuit zijn eigen achtergrond koos hij onmiddellijk voor de positie van vakinhoudelijke deelnemer aan een multidisciplinair proces op basis van samenwerking en collegiale toetsing. Dit leidde ertoe dat hij partner en medebehandelaar werd in het project, waarbij hij naast het diagnostisch onderzoek een verhalend beeld leverde van de cliënt. Dit verhalende beeld oriënteerde zich op het levensverhaal, de zelfdifferentiatie en het betekenisvolle levensperspectief van de cliënt. Naast individuele gesprekken verzorgde de geestelijke verzorging ook groepsgesprekken aan de hand van een helder uitgeschreven programma. Hedendaagse culturele uitingen (fotografie, poëzie, beeldende kunst) hadden uitdrukkelijk een rol in dit kader. Helaas is de deelname van de geestelijke verzorging in dit project geen structureel gegeven geworden. De redenen hiervan worden geanalyseerd.

Arnold de Jong en Ton Meijknecht (*MoTiv ontdekt*) beschrijven in hun bijdrage de ontwikkeling die het studentenpastoraat aan de Technische Universiteit in Delft sinds 1982 heeft doorgemaakt. In het begin, eind jaren zeventig, was het aanbod van het studentenpastoraat nog traditioneel van aard: verzuild en een verlengstuk van de

parochie die studenten van thuis uit kenden. Gaandeweg brokkelt dit aanbod echter af, hoe inventief en pakkend de titels van de gespreks-groepen ook waren. Het werd duidelijk dat een radicaal andere in-steek noodzakelijk werd die zich uiteindelijk ook in de naam manifes-teert. *MoTiv* – want dat werd de naam – gaat onvoorwaardelijk uit van de vragen, verlangens en motivaties van studenten en medewerkers. De pastores verbinden zich met deze specifieke seculiere doelgroep en proberen samen met hen het geloof en de motivaties op te diepen, te ontsluiten, die hen bewegen. De van oudsher vertrouwde verhou-dingen, woorden en vormen moeten achterblijven. Zo ontstaat nieu-we ruimte, waarin overigens nog vele vragen te beantwoorden zijn.

In hun bijdrage (*Onderzoek naar veerkracht en spiritualiteit bij 'kwets-bare ouderen'*) beschrijven Elpine de Boer en Arie Kooijman een sa-menwerkingsproject tussen het Diaconessenhuis Leiden en de Uni-versiteit Leiden. Sinds 2008 participeren de geestelijk verzorgers in de screening op de dagopname ouderengeneeskunde, waarbij de fo-cus ligt op het mentaal welbevinden van de ouderen (levensfasepro-blematiek, kwaliteit van leven, zinbeleving) en de rode draad wordt gevormd door hun levensverhaal. Dit levensverhaal blijkt licht te wer-pen op de diagnostiek. In het verlengde van deze betrokkenheid is de geestelijke verzorging betrokken bij een onderzoek naar veerkracht en spiritualiteit bij kwetsbare ouderen. Veerkracht en spiritualiteit hebben niet rechtstreeks invloed op de fysieke conditie van ouderen, maar op factoren die met herstel na een medische ingreep samenhan-gen – zoals het toekomstperspectief. Met name in het (her)vertellen van het levensverhaal worden deze samenhangen expliciet. Boven-dien blijken deze zogenaamde kwetsbare ouderen veel veerkrachtiger dan veelal wordt aangenomen.

Gidie Ritzerveld (*Theologie in het hart of aan de marge: Zin in Werk*) doet in zijn bijdrage verslag van een mogelijk project bij de Konink-lijke Marechaussee. Sinds enkele jaren werkt de leiding van de mare-chaussee aan een ander werkklimaat. Recentelijk staat in dat kader het concept dienend leiderschap van Robert Greenleaf centraal. In deze context formuleert een aantal geestelijk verzorgers een project waarbij een regio van de marechaussee getraind zou worden om in onderlinge uitwisseling van werkervaringen de botsende waarden bij henzelf in de aanhouding en inbewaringstelling van illegale vreem-delingen op het spoor te komen. Via een narratieve benadering van deze ethische dilemma's hoopte men medewerkers dichterbij elkaar te brengen en opnieuw te inspireren voor hun werk. Uiteindelijk gaat

het project niet door. De mogelijke redenen hiervan worden onder de loep genomen, juist omdat ook hiermee iets duidelijk wordt van de positie en het profiel van de geestelijke verzorging bij de Koninklijke Marechaussee.

Het Centrum Ontmoeting in Levensvragen (COiL) is een vrijwilligersorganisatie in de regio Nijmegen, waarvan de ontwikkeling en de werkwijze worden beschreven door Kees Scheffers en Ren Lantman (*De inzet van vrijwilligers doet ertoe!*). Het centrum, dat door maatschappelijke organisaties wordt ondersteund en levensbeschouwelijk breed georiënteerd is, biedt laagdrempelige begeleiding bij levensvragen, met name aan ouderen. Het aanbod sluit nauw aan bij allerlei wijkgerichte projecten. De begeleidingen worden uitgevoerd door vrijwilligers die te voren worden getraind, die zich tenminste voor een jaar aan het centrum verbinden en die in intervisiebijeenkomsten permanent blijven reflecteren op de begeleidingen die zij bieden. Thema's die aan bod komen zijn eenzaamheid en angst, veranderingen in de levenssituatie, afhankelijkheid en zelfstandigheid, rouw en verlies, en ziekte en verlies van gezondheid. Zingeving is bij al deze thema's de centrale invalshoek. Het blijkt dat vrijwilligers uitstekend in staat zijn deze begeleidingen op zich te nemen, een ruimer bereik hebben dan professionals, en zodoende een verrijking zijn voor de reguliere geestelijke verzorging. Hier wordt maatschappelijk kapitaal zichtbaar. De financiering van een dergelijk centrum blijft helaas een open vraag, waardoor het voortbestaan van het centrum niet gegarandeerd is.

De laatste bijdrage is de weergave van een interview met Guus van Loenen (*Intervisie is geestelijke verzorging voor medewerkers*). Terugblikkend op zijn loopbaan tot nu toe, die zich vrijwel uitsluitend in de GGZ heeft afgespeeld, constateert hij dat er constanten én veranderingen zijn. Constant is het belang van de relatie met de cliënt, hoewel over dit belang en het niet-vanzelfsprekende ervan te weinig wordt gereflecteerd – met alle gevolgen van dien. Constant is ook het feit dat religie nauwelijks aandacht krijgt in de psychiatrie, en dat ethiek, supervisie, interculturaliteit en irrationele processen evenzovele mogelijkheden zijn om religie toch onder de aandacht te brengen. Het feit dat hij sinds een aantal jaren zowel geestelijk verzorger als supervisor binnen dezelfde instelling is, heeft de positie van de geestelijke verzorging niet versterkt – zoals hij zelf had verwacht. Wel blijkt dat thema's die hij zelf verbindt met religie en levensbeschouwing, met zingeving en waarden, beter via zijn functie als supervisor

bij medewerkers terechtkomen. Wel associeert het management een aantal competenties met geestelijke verzorging – zoals reflecteren, verdiepen, communiceren, verbinden en buiten de belangen staan – die men graag ten behoeve van de organisatie wil inzetten – maar niet onder de noemer van geestelijke verzorging. Eigenlijk zijn het heel gewone competenties, waar een GGZ echter niet zonder kan.

~~In het oog in het hart~~

Op het omslag van dit boek staat een foto, van binnenuit, van het monument op het Atocha-station in Madrid ter herdenking van de slachtoffers van de zelfmoordaanslagen op 3 april 2004. Honderden uitingen van verdriet en medeleven die in de dagen na de aanslagen werden gestuurd en neergelegd, zijn op een doorzichtig membraan vastgelegd. Dit membraan hangt als een soort ballon in een cilinder en wordt door de zon verlicht, licht dat door blokken glas op dit membraan valt. Leven en dood, goed en kwaad, zin en onzin vallen onmiddellijk in het oog. Je kunt er niet aan ontsnappen. De tien bijdragen in deze bundel maken transparant waar geestelijke verzorging voor staat. Deze geestelijk verzorgers zijn erin geslaagd, uitgaande van de praktijk en de vragen van hun organisatie, aan te sluiten bij wat er speelt, dit zichtbaar te maken en een ander licht op de werkelijkheid te laten schijnen. Geestelijk verzorgers, medewerkers en cliënten kunnen er niet aan ontsnappen. Onmiddellijk is duidelijk dat deze geestelijk verzorgers aan complexiteitsreductie werken, samen met anderen, en dat zij zodoende werken aan de transitie van het beroep van geestelijk verzorger.

LITERATUUR

- Beaudoin, T. (2008). *Witness to dispossession. The vocation of a post-modern theologian*. Maryknoll, N.Y.: Orbis Books.
- Borg, M.B. ter (2000). *Waarom geestelijke verzorging? Zingeving en geestelijke verzorging in de moderne maatschappij*. Nijmegen: KSGV.
- Corveleyn, J. (2003). Gedachten van een psychotherapeut over de geestelijke verzorging van ernstig psychiatrisch gestoorde mensen. In J. Corveleyn (Ed.), *De psycholoog kijkt niet in de ziel. Thema's uit de klinische godsdienstspsychologie* (pp. 37-55). Tilburg: KSGV.
- Gerwen, G.T. van (1992). Geestelijke verzorging in instellingen van gezondheidszorg. *Praktische Theologie*, 19(5), 467-482.
- Hopkins, R. (2008). *The transition handbook. From oil dependency to local*

- resilience*. White River Junction, Vt.: Chelsea Green Pub.
- Knippenberg, T. van (1989). *Grenzen. Werkplaats van pastoraaltheologen. Rede in verkorte vorm uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar in de pastoraaltheologie aan de Theologische Faculteit Tilburg*. Kampen: Kok.
- Körver, J., Gärtner, S. & Groot, K. de (2011). Liever naar een geïnstitutionaliseerd vertrouwen. Enige reflecties bij het rapport 'Herkenbaar en betrouwbaar pastoraat'. *Tijdschrift Geestelijke Verzorging*, 14(63), 45-51.
- McClure, B. (2010). *Moving beyond individualism in pastoral care and counseling. Reflections on theory, theology, and practice*. Eugene/Oregon: Cascade Books.
- Regiegroep (2013). Eindnota toekomstig bestel geestelijke verzorging (pp. 32). Amsterdam.
- Schilderman, H. (2012). Geïntegreerde geestelijke verzorging. *Tijdschrift Geestelijke Verzorging*, 15(68), 9-14.
- Vosman, F. (2012). Geestelijke verzorging in transitie. *Tijdschrift Geestelijke Verzorging*, 15(68), 15-22.